

مقدمه مترجم

پژوهش در اسناد تاریخی به ویژه در زمینه‌های مرتبط با عرصه‌های دینی که علاوه بر جنبه علمی جنبه‌های ایمانی و باور و عمل را در پی دارد، کاری در خور و شایسته است. استمرار و پیوستگی میان ادوار زندگی دینی وابسته به میزان انتقال فرهنگ و مبانی دینی در بعد فردی و اجتماعی از دورانی به دوران دیگر است. در عرصه فرهنگ اسلامی مفهوم جامعه اسلامی حاصل پایه‌گذاری نوآورانه پیامبر گرامی اسلامی (ص) بر مبنای آموزه‌های وحیانی بوده و سپس به الگویی برای ساختن جامعه مسلمانان بر اساس همان شاخص‌های تعریف شده در جامعه مدنی تبدیل شده است. بر اساس باور به دو عنصر بنیادین در جامعه‌سازی اسلامی که عبارت‌اند از طرح الهی این جامعه بر اساس رسالت و مأموریت عصمت‌محور نبوی و دیگر موفقیت این طرح در پدید آوردن جامعه‌ای متعالی، مسلمانان پذیرفته‌اند که با وجود شرایط ویژگی‌های متفاوت هر دوران و هر اقلیم و منطقه اما در مشابه‌سازی جامعه دینی خود از شاخص‌های کلی الگوی جامعه مدنی نبوی بهره گیرند. این امر هر چند در مقام عمل به سبب عدم دریافت درست و شناخت کافی و همه‌جانبه آن شاخص‌ها و یا ناتوانی در پیاده‌سازی و اجرای آن دستخوش فراز و نشیب‌هایی شده به گونه‌ای که نمی‌توان گفت پس از دوران نبوی جامعه اسلامی به شکل کلان و یا در شکل خرد به جامعه اسلامی مشابه جامعه مدنی دست یافته باشد، مگر در موارد اندک همچون دوران زمامداری امام علی (ع) آن هم با وجود کشمکش‌های درون‌اجتماعی، اما می‌تواند دستمایه معتبری برای الگوسازی جامعه دینی و اسلامی به شمار آید.

در همین راستا کتاب حاضر گامی است در بررسی سندی تاریخی که می‌تواند علاوه بر نمایاندن نحوه قانونگذاری در دوران آغازین اسلامی و شکل‌گیری جامعه مدنی با محوریت پیامبر اسلام (ص) منبع مناسبی برای بازتعریف حقوق مدنی و اجتماعی و وظایف و تکالیف شهروندی و بایسته‌های حاکمیتی باشد. پرداختن به بررسی‌های علمی چنین اسنادی و پژوهش‌های محتوایی و مضمون آن زمینه بهره‌مندی آحاد جامعه مسلمانان و نیز زمامداران از آن را فراهم می‌کند.

این اثر را که مرکز مطالعات دانشگاه کوفه و استادان گرانقدر همکار آن نگاشته و سپس مرکز الحضاره در لبنان منتشر کرده است، در دیداری که به همراه رئیس فقید سازمان

«سمت»، مرحوم حجت‌السلام و المسلمین آقای دکتر احمد احمدی که رضوان و رحمت خداوند بر او باد، از این دانشگاه داشتیم از طرف سرپرست گروه مؤلفان آقای دکتر عبدالامیر کاظم زاهد به ایشان اهدا شد و ایشان نیز به سبب ارزش و اهمیت موضوع، کار ترجمه آن را به این کمترین که همواره مورد عنایت استادی ایشان بودم، پیشنهاد و بلکه تکلیف کردند. اینک که بیش از دو سال از درگذشت آن اندیشمند فرزانه می‌گذرد کار ترجمه به پایان رسیده و در آستانه آراستگی به زیور نشر است و همچنان اندوه فقدان آن فرزانه بر ما سنگینی می‌کند. در این کار آقای محمدحسین میرفخرایی و خانم طاهره سادات میرفخرایی که از جوانان شایسته و دانش‌آموختگان فرهیخته آشنا با زبان عربی هستند، اینجانب را یاری کرده‌اند که لازم می‌دانم از دقت و جدیت ایشان در بازنویسی و ویرایش کار قدردانی کنم و برای همکاران گرانقدر سازمان «سمت» که به نشر این اثر همت گماشته‌اند آرزوی موفقیت نمایم.

دکتر مسعود فکری

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

زمستان ۱۳۹۹

سخن مرکز

رابطه میان حاکم و مردم و پیوند میان افراد یک امت و مواردی مانند آن که به رابطه میان حاکمیت و جامعه و توجیه چگونگی این رابطه می‌پردازد، از اموری است که در تاریخ طولانی بشری اندیشمندان را به خود وا داشته و تا امروز نیز پیوسته ادامه دارد.

تاریخ دولت و حاکمیت در اسلام نیز از این اهتمام و توجه به دور نمانده است. از سوی دیگر اگر آتن در مغرب‌زمین نقطه آغاز تمدن غربی معاصر به شمار می‌آید، پس چرا تجربه نبوی نقطه آغاز تجربه اسلامی پیشگام در عرصه ساخت جامعه اسلامی امروزی به شمار نیاید؟

و اگر آتن دولت‌شهر بوده است چرا دولت مدینه همان تجربه‌ای نباشد که معیار و مبنای ساخت جامعه اسلامی قرار می‌گیرد؟

بدون گرافه می‌توان گفت که سند مدینه از قدیمی‌ترین متن‌های مرتبط با تأسیس جامعه سیاسی در تمام جهان است؛ اما اگر دایره را تنگ کنیم و درباره عرصه اسلامی سخن بگوییم این سند یا مکتوب یا قانون مدینه قدیمی‌ترین متن سیاسی اسلامی است که رابطه میان شهروندان در دولت نبوی در یثرب بر آن پایه گذاری شده است.

شاید سخن درباره مفاهیمی که این سند در بردارنده آن است بازگشت به مقالات منتشر شده در همین مجموعه باشد اما ناگزیر باید به دو موضوع اشاره کرد:

نخست آنکه: بر اساس این سند ساخت جامعه بر اساس قرارداد دو جانبه میان شهروندان است حتی اگر در دولتی باشد که به ریاست شخصی معصوم همچون رسول خدا (ص) مفتخر باشد.

اگر ژان ژاک روسو از قرارداد اجتماعی فرضی با ما سخن می‌گوید، اما رسول خدا (ص) دولت خود را بر قرارداد اجتماعی واقعی بنا می‌کند هر چند در صدد مقایسه این با آن نیستیم. دیگر آنکه: دولت ممکن است از گروه‌های گوناگون دینی تشکیل شود که با یکدیگر امت را تشکیل می‌دهند و نه صرفاً مردم همان‌گونه که در این سند آمده است.

در هر صورت مرکز الحضارة خرسند است که این مجموعه مقالات را با همکاری مرکز مطالعات دانشگاه کوفه به خوانندگان ارجمند خود تقدیم کند. امید آنکه مورد رضایت آنان قرار گیرد و راه بحث و گفتگو در این میراث گرانقدر گشوده شود که دارای شایستگی بازنگری برای نمایان ساختن گنجینه‌های خود است.

با امید به یاری خداوند

مرکز الحضارة لتنمية الفكر الاسلامی

بیروت ۲۰۱۴م

مقدمه

چه بسا پیگیران موضوعات سیاسی در این امر با یکدیگر اختلافی نداشته باشند که مشکل دنیای اسلامی معاصر مشکل چگونگی دولت و رابطه آن با مردم در جغرافیای خود و نیز بر خورداری مردم از حقوق و آزادی‌های خود باشد. گمان می‌کنیم که اروپا و آمریکا این مشکل تمدنی را پشت سر گذاشته‌اند و آن دو هر چند نمونه کامل را چنان که فوکویاما بر این باور است، پیاده نکرده‌اند، اما آن دو بی‌گمان این مشکل را تا مرز اندیشیدن به دوران پس از دولت قانون و تجربه دموکراسی پشت سر نهاده‌اند.

اما جهان اسلام از همه گونه‌های استبداد سیاسی در هم تنیده با ظاهری مقدس از دولت دینی در طول حدود ۱۴۰۰ سال رنج برده و آسیب دیده است.

در روزگار کنونی که جهان ارتباطات تمدنی و ارتباطات محسوب می‌شود و جهان به دهکده‌ای جهانی تبدیل گشته است مسلمانان در اندیشه الگویی هستند که آرمان‌های انسان را در حیات‌بخشی به آدمی به گونه‌ای ارزش‌بخش و با کرامت در پرتو دولتی دادگر که حقوق دولت و هر فرد در آن آشکار باشد، تحقق بخشد. به گونه‌ای که وظایف و شایستگی‌های هر یک در آن روشن باشد و بر همین اساس چگونگی تصمیم‌سازی و مدیریت تنوع نژادی ملت‌های دارای گوناگونی، روشن و مشخص شود. این اندیشه اسلامی ناگزیر باید مبتنی بر نمونه‌ای باشد که مشروعیت آنکه درباره چنین ایده‌ای می‌اندیشد فراهم آورد، و بر همین اساس پی‌می‌بریم که تجربه نخست نبوی در پایه‌گذاری دولت اسلامی در مدینه منوره بر اساس نگرش قانون‌مدار و توزیع مسئولیت‌ها و بخش زیادی از حقوق و آزادی‌های مدنی بوده است که نام سند مدینه برای آن به کار رفته است.

همان سندی که امتیاز کشف آن به برخی پژوهشگران شرق‌شناس و برخی پژوهشگران مسلمان باز می‌گردد. اما آنچه اندیشه شرق‌شناسی را از اندیشه اسلامی متمایز می‌سازد آن است که این پژوهشگران مضامین این سند را بر اساس معیارهای امروزی برگرفته از ماهیت فرهنگ غربی تحلیل و بررسی کرده‌اند. نتیجه آنچه گفته شد اینکه نظر مرکز مطالعات کوفه بر این قرار گرفت که پژوهشگرانی را برای غنابخشی به این کشف مهم فراخواند تا بر بررسی سند و تحلیل آن و نمایان ساختن اعتبار صدور آن متمرکز شوند.

تا بر این اساس بتوان آن را مبنایی دینی برای تجربه تمدنی امروزی در ساختن دولت‌شهر که دارای مرجعیت اسلامی برای جهان امروز است، قرار داد.

این فراخوان علاوه بر اقبال پژوهشگران، شور و انگیزه برخی دانشگاهیان در دانشگاه‌های عراق و دیگر کشورهای عربی را برانگیخت. از این رو مجموعه فراوانی از پژوهش‌ها و مطالعات عمیق درباره این موضوع به سمت مرکز مطالعات کوفه سرازیر شد.

برخی از این پژوهش‌ها مبتنی بر سندشناسی متن آن و درستی و اعتبار صدور آن به روش‌های گوناگونی همچون روش تاریخی است که ساز و کار ویژه خود در یقین به پدید آمدن آن رخداد را داشته است و نیز روش علم الحدیث که ساز و کار آن در صدد پرداختن به شرایط سندی همچون جرح و تعدیل و نیز ویژگی‌های حدیثی متن این سند است. در نتیجه دستاورد آن پژوهش‌ها دو رویکرد داشت که بخش عمده آن به تأیید سند و اعتبار صدور آن می‌پرداخت.

اما برخی دیگر از این مطالعات درباره محتوای فکری سند بود که بر سه محور تقسیم می‌شد: محتوای فقهی، سیاسی و حقوقی.

پژوهشگران در محتوای فقهی به تأمل در فقه نبوی با بهره‌گیری از متن سند پرداخته بودند؛ اما پژوهشگران

متمرکز بر محتوای سیاسی به مفهوم دولت‌شهر و مسائل قانون و آزادی‌های عمومی و حقوق شهروندی و مدیریت تنوع‌های دینی و ساز و کار عدالت به عنوان یکی از شیوه‌های حل اختلافات و نیز فلسفه سیاسی برای تعامل با دیگران، پرداخته بودند.

اما پژوهش‌های مرتبط با محور حقوقی بر قواعد جنایی و مدنی و قانون اساسی و حقوق مدیریت و بین‌الملل متمرکز بود.

جلسات هشت‌گانه همایش در پایان دو روز برگزاری پیوسته به پایان رسید و به نتایج مهمی که ذیلاً به آن اشاره می‌کنیم دست یافت:

۱. تجربه پایه‌گذاری دولت در اسلام بر اساس توافق اجتماعی پایه ساخت جامعه مدنی است و این قرارداد اجتماعی در قانون اساسی مجسم می‌شود که حقوق و وظایف افراد و حاکمیت را مشخص می‌کند.

۲. لازم است که مسئولیت‌های ساخت جامعه و حراست از آن میان همه افراد جامعه سیاسی با چشم‌پوشی از دین و باورهایشان توزیع شود.

۳. سند مدینه باورها و فرهنگ‌ها و آداب و رسوم و امور عرفی را به رسمیت شناخته و آن‌ها را در رویکرد ساخت دولت گردآورده است. به این معنا که عناصر حیات‌بخش آن را در پروژه تشکیل دولت مورد توجه قرار داده است.

۴. این سند به تشکیل دستگاه مرکزی مستقل قضایی برای حل و فصل اختلافات به عنوان عاملی بازدارنده و ساختاری برای حمایت از حقوق عمومی و فردی و بر طرف کردن مشکلات جرم‌های اجتماعی، توجه کافی نموده است.

۵. در این سند مرزهای جغرافیایی دولت به عنوان دامنه قانونی حاکمیت ملی آن پایه‌گذاری شده است همان‌گونه که برای مشروعیت قدرت و پذیرش اختیاری این مشروعیت از طرف جامعه و نیز مشخص کردن وظیفه دولت و شیوه جابه‌جایی قدرت حدود و مرزها تعیین شده است.

۶. حقوق و وظایف در این سند از ویژگی عدالت و برابری و رفع تبعیض برخوردار است.

۷. این سند میان نیازهای زندگی شهری و آمادگی لازم برای دفاع از شهر (دولت) را جمع کرده است.

۸. پیامبر (ص) به عنوان یک مورد خاص برخوردار از سه قوه و عهده‌دار آن بوده است و این به سبب بُعد پیامبری و عصمت ایشان بوده است.

شرکت کنندگان در همایش چند موضوع را توصیه کردند:

۱. ضرورت بررسی این سند به گونه‌ای تخصصی و تعمق در دیدگاه‌های مطرح در آن برای بازتولید نمونه تمدنی

علمی و عقلانی برای ساختن دولت شهری دارای مرجعیت اسلامی.

۲. تعمیق اندیشه همزیستی مشترک و گسترش فرهنگ آن از طریق متن سند و دیگر متون مشابه آن در سنت

نبوی.

۳. مقایسه آنچه در سند آمده است با آنچه در واقعیت زندگی آن روز رواج داشته و نیز مقایسه آن با تحولات

قانونی امروزی.

۴. بهره‌گیری از سند در ساختن روابط درونی میان اجزاء دولت.

۵. بهره‌گیری از سند در ساختن روابط خارجی میان مسلمانان و ملت‌های جهان بر اساس صلح و همکاری انسانی.

۶. بهره‌گیری از آن در پذیرش مبنای واحد برای قانون‌گذاری.

۷. بهره‌گیری از آن در توجه به عنصر زمان و مکان و فضای تمدنی برای ترسیم راهبردهای اصلی.

پس از پایان این همایش بسیاری از شرکت کنندگان در همایش ضرورت برگزاری نشست‌های علمی درباره

عهدنامه امام علی (ع) به مالک اشتر و نیز رساله حقوق امام زین العابدین (ع) را پیشنهاد کردند. با پایان یافتن فعالیت‌های همایش، مرکز مطالعات کوفه محتوای همایش و مقالات و سخنرانی‌های آن را منتشر کرد و پس از اطلاع مرکز الحضارة از این برنامه در خلال دیداری که مدیر آن جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای محمدتقی سبحانی از آنجا داشتند، مقرر شد که برخی از بخش‌های این مقالات به عنوان مصداقی از یادداشت تفاهم مشترک میان این دو مرکز منتشر شود.

هر دو مرکز بر این باورند که هم‌افزایی مراکز پژوهشی با یکدیگر و همکاری آن‌ها در شناخت مشکلات جهان اسلام و تلاش برای ارائه راه حل‌های جایگزین و راهبردها و دیدگاه‌ها، کوششی در پی بازگشت امت ما به نقش تمدنی جهانی است که از آن برخوردار بوده است و این امر ضرورت مأموریت چنین مؤسسات پژوهشی را در عرصه معرفتی کنونی دوچندان می‌کند.

از همین رو هر دو مرکز به خوانندگان گرامی وعده می‌دهند که اندیشه‌ها را به سمت و سوی مشخص نمودن مشکلات تمدنی و جداسازی و تحلیل و یافتن راه حل‌های آن‌ها سمت و سو دهند تا در تولید پروژه تمدنی امت اسلامی و در فرایندی زایا و طبیعی سهیم گردند.

استاد دکتر عبدالامیر کاظم زاهد